

Bűnök, bűnösök, büntetések – és egy furcsa vita*

Impozáns könyvet vesz kézbe az olvasó, ha leemeli a polcról Ungváry Krisztián legújabb monográfiáját. A címlap felső szégyének sötétkék színe és a szinte egész oldalas fekete-fehér fotó, rajta a megszálló magyar és német katonák csoportját koszorúval köszöntő, népviseletbe öltözött lánnyal tekintélyt, mértéktartást és szakmaiságot teremt és sugall. Az alcím is arra utal, hogy a szerző – aki bevallottan korábbi, a magyar megszálló csapatokról szóló munkáját dolgozta át és bővítette ki – hangsúlyozottan többet kínálna, mint a magyar megszálló csapatok tevékenységének aprólékos leírását. Esemény, elbeszélés, utóélet olyan fogalmak, amelyek nem csupán a történetész forráskritikájának elengedhetetlen elemeit villantják fel, hanem a történetírás lényegére, a történeti tudás lehetőségére és jellegére is utalnak. Ebben az értelemben nem is igen választhatók el egymástól, hiszen az eseményről leginkább az elbeszélések (vagy elbeszéléssé formálható reprezentációi, például fotók) révén szerezhetünk ismereteket, az utóélet pedig lényegében nem más, mint megannyi újabb és újabb elbeszélés. Ez alapvetően igaz Ungváry Krisztián témájára is, habár a könyvben az említett fogalmi hármas nem elsősorban ezt a történetfilozófiai reflexiót szolgálja, inkább csak egy szűken vett időszakban (1941-től az 1950-es évekig) keletkezett források besorolására

* UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Osiris, Budapest, 2015. 467.

szolgál, az utóélet fogalmát kiterjesztve a rendszerváltást követő jogi felülvizsgálat eljárásaira, illetve a második világháborús magyar részvételt övező történészvitákra.¹

A téma joggal minősíthető „divatosnak”, nem csupán az elmúlt évek elválaszthatatlanul összefonódó szakmai és közéleti vitái miatt, egyúttal pedig időszerűnek is, elég csak arra gondolni, hogy az elmúlt évek történeti témájú nagy nemzetközi könyvsikerei közt is ott volt Timothy Snyder szakmai körökben kifejezetten nagy vitákat kiváltó *Véres övezet és Fekete föld* című kötete.² Ezek témája – a második világháború során a németek és szovjetek megszállta köztes zónában elkövetett tömeggyilkosság és annak okai – Ungváry Krisztián témája is, noha szándéka szerint a magyar csapatok szerepét, tevékenységük eddig feltáratlan vonatkozásait veszi számba. Amíg azonban a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* határozott szerzői szándéka állást foglalni a magyarországi vitákban – ez egyáltalán nem meglepő annak tükrében, hogy Ungváry Krisztián eddig is aktív résztvevője volt ezeknek –, a tágabb vitáktól mint ha visszatartaná magát. Pedig a kötet sok tekintetben épített a téma német nyelvű szakirodalmára, igaz az angolt, mint azt Gellért Ádám ismertetése bemutatta,³ már jóval kisebb mértékben használta.

Ez a visszafogottság csak annál feltűnőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy a kötet fő tézise a *Véres övezet*re hajaz. Miként Snyder, akit a szerző felidéz, de csak az egyetértő említés szintjén, Ungváry Krisztián is amellet érvel, hogy a valamikori Kelet-Lengyelország, Belorusszia, Ukrajna területén 1939 és 1944 között végbement tömeggyilkosságok, sőt népiirtás két totalitárius hatalom és két totalitárius diktátor egymást ösztönző

¹ KRAUSZ Tamás–VARGA Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947*. LHarmattan, Budapest, 2013.

² Timothy SNYDER: *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, New York, 2010. Magyarul: *Uó: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szoritásában*. Park, Budapest, 2012; *Uó: Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books, New York, 2015.

³ GELLÉRT Ádám: *Magyar csapatok a „véres övezetben”. Betekintő*, 2016/1. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2016_1_gellert_0.pdf (Letöltve 2016. július 19.)

és inspiráló erőszakspiráljának az eredménye. Ezek mellett, sőt csupán ezek függvényében értelmezi a magyar csapatok működését, ami részben érthető – hiszen a német megszálló parancsnokságok alárendeltségében működtek –, részben azonban kérdéseket vet fel, nemcsak az erőszakspirál valódi kiindulópontját illetően – vajon tényleg beszélhetünk-e arról, hogy a partizánok „kezdték” –, hanem elsősorban a tézis indokolhatósága kapcsán.

Mindenesetre a kettős, egymást erősítő totalitárius erőszakra vonatkozó állítás a kötet elejétől végigkíséri a magyar megszálló csapatok tevékenységének gazdag részletekbe menő leírásán alapuló elbeszélést. A magyar hadseregnek ebben az összefüggésben csak alárendelt, függő szerep jut, ezt már az is mutatja, hogy az első fejezet a német megszállási politika alapos ismertetését végzi el. Ungváry Krisztián a náci fajelméletből következő népirtási tervekkel a háttérben a gyakorlatban megvalósult megszállás sokszínűségére hívja fel a figyelmet. A holokauszt eseményei mellett ugyan a lakosság is ki volt téve erőszaknak, rekvirálásnak, tömeges megtorlásnak, szűkös ellátásnak, letartóztatásoknak, az iskolák megszüntetésének, de az is előfordult, hogy a német hatóságok együttműködtek velük, földet osztottak, iskolákat nyitottak. Ennek oka nem csak az egymással is versengő igazgatási és katonai szervek sokszor alig összeegyeztethető elképzelései, esetleg a megszállást irányító katonák, rendőri és polgári vezetők nézetkülönbsége volt. Ungváry hangsúlyozza, hogy az idő előrehaladtával a terepen működő német vezetők jelentős része felismerte: a fajelméleten alapuló, a szláv népeket alig iskolázott fizikai munkássá degradáló, alapvető szükségleteiket is megvonó politika a partizánokat és a Szovjetuniót segíti. Még azok is a németek ellen fordultak, akik kezdetben örömmel üdvözölték a Wehrmacht csapatait. Ennek már csak azért is nagy jelentősége volt, mert a rendfenntartás nem a kis létszámú német és magyar csapatokra hárult elsősorban, hanem a helyiekből toborzott kiegészítő alakulatokra.

A második fejezet a partizánokat és a partizánháborút tekintti át. Bár nem tagadja azt, hogy a helyiek jelentős szám-

ban csatlakoztak a partizánokhoz is, arra fekteti a hangsúlyt, hogy ezeket az egységeket Moszkvából szervezték – méghozzá az NKVD közreműködésével –, Moszkvából ellenőrizték és utasították. Noha kiterjedt területet tartottak az ellenőrzésük alatt, főként a megszálló csapatoknak a hatalmas területhez viszonyítva csekély létszáma miatt, katonai értelemben hatékonyságuk alacsony volt. (Ennek egy külön fejezetet is szentel a kötet vége felé.) A partizánok tehát – vonja le a következtetést – valójában Sztálin uralmát terjesztették ki újra a németek által alig ellenőrzött területekre, az erőszak, amely sok esetben a lakosságot érte, célja sem volt más, mint „emlékeztetni” a szovjet uralomra, és arra, hogy a németek jelenléte sem óvhatja meg őket Moszkvától. Mivel pedig a partizánok nem feleltek meg a nemzetközi jog hadviselő felekre vonatkozó előírásainak, a reguláris német és magyar csapatok jogosan végezték ki őket, ami azonban már nem mondható el a polgári lakosság elleni túlzott kegyetlenségről, egész falvak elpusztításáról.⁴

A kötet gerince a következő három fejezet, közel háromszáz oldalon ismerteti a magyar megszálló csapatok tevékenységét a kapott utasításoktól a lakossághoz való viszonyuk általános bemutatásán, a holokausztban való részvételen és a munkaszolgálatosokkal való bánásmódon át a keleti és a nyugati megszálló csoportok működésének részletekbe menő történetéig. Ungváry Krisztián nem szemérmes, és nem akar elhallgatni semmit, a nemi erőszaktól a falvak felégetéséig és a holokauszt tömeggyilkosságaiban való részvételig sorjáznak az aprólékosan ismertetett kegyetlenségek, tábornoktól közkatonáig az elkövetők, akik olykor előítélettel vezetve, főként azonban a zárt katonai férfiközösséget eluraló erőszak pszichológiájá-

⁴ Ez azonban kétségesnek tűnő állítás, a hadijog alanyaként való elismerés, és így a hadifogságba kerülés feltételeként felsorolt négy kritériumból (53.) a partizánok háromnak egyértelműen megfeleltek, a negyedik – maguk is betartják a hadijogot – pedig nehezen értelmezhető kollektív formában, hiszen minden hadseregben előfordulnak jogellenes aktusok, hadifoglyok lemészárlása, vagy a Wehrmacht esetében a szovjet hadifoglyok Ungváry által is bemutatott szándékos halálra éheztetése. Ha tehát egyedileg azonosítható tettesek által elkövetett jogsértések miatt a nem jogsértő katonával szemben is felfüggeszthető a hadijog alkalmazása, akkor a Wehrmacht és a honvédség katonáinak partizánok általi statáriális kivégzése is jogszerű volt.

nak hatására lesznek elkövetővé. A magyar csapatok Ungváry Krisztián megítélése szerint társtettessé lettek a holokausztban, vitatja azonban, hogy – miként azt Krausz Tamás és Varga Éva dokumentumkiadványa állítja – népirtást követtek volna el a megszállt területek nem zsidónak minősített lakosságával szemben. Szerinte a magyar kormánynak ilyen szándéka nem volt, a német megszállást pedig – annak változatossága, illetve az 1942 vége felé bekövetkezett enyhülése miatt – szintén nem értékelhetjük népirtásnak, így a magyar csapatok fellépése sem lehetett az.

A szerző képzeletének a magyar csapatok által elkövetett kegyetlenségek bemutatásában csak a magyar és német források szabnak határt. A szovjet hatóságok által a megszállók bűncselekményeiről felvett jegyzőkönyveket kifejezetten gyanakvással szemléli, úgy értékeli, hogy adataik nem fogadhatók el, mivel keletkezésük fő motivációja az volt, hogy minden áldozatért a megszállókat tegyék felelőssé, készítőiket pedig mindez arra ösztönözte, hogy eltúlozzák a kegyetlenséget és az áldozatok számát. Különösen hanyagul bántak szerinte a partizánok polgári áldozataival, ezeket, ha csak tehették, a németek és a magyarok számlájára írták.

Mindezeket túl a magyar megszálló csapatok tevékenységét is sokszínűnek ábrázolja. Katonai értelemben nem túl sikeresnek (a partizánokat nem sikerült megtörniük, noha sokkal több áldozatuk volt, mint a német csapatoknak), amit azonban a tömeges gyilkosságok és erőszak mellett sokszor a lakossággal való békés vagy legalábbis kiegyensúlyozott kapcsolat jellemzett. Éppen úgy része a történetnek a szinte már biedermeier falusi idill, mint a tömegsírok mellett „szelfiző” katonák. A magyar hadsereg katonáit sokféle motiváció és erkölcsi megfontolás mozgatta, ennek megfelelően nem is vehetők egy kalap alá. Ezzel együtt a bűncselekményekért viselt felelősség alól nem menthetők fel általában, és a katonai és politikai vezetés is tudott mind a holokausztról, mind a lakossággal szemben elkövetett kegyetlenségekről, és csak ritkán lépett fel ezzel szemben.

Nem tekinti azonban sikeresnek a háborút követő felelősségre vonást sem – ez a kötet utolsó előtti fejezetének témája.

A szovjet hatóságok által lebonyolított eljárások eszerint megbízhatatlan adatokon, furcsa vallomásokon alapultak, céljuk egyszerűen a megszállók megbélyegzésének alátámasztása volt minél több elítélttel. Kedvenc, már más alkalommal is felidézett példája az eljárások megbízhatatlanságára az a félanalfabéta tanú, aki pontosan emlékezett nemcsak a faluban felégetett házak és az áldozatok, hanem még az elpusztult állatok számára is (408.). A népbírósági, és még inkább az 1948-at követő eljárások pedig sokszor koncepciós perek voltak, máskor viszont azt sem akarták bebizonyítani, amire lehetőségük lett volna. Érthetetlen módon a szovjet hatóságok segítségét sem kérték, tanúként nem hallgatták ki a hadifogságban lévő katonákat. Végül 1989 után az inga átlendült a másik irányba, a rehabilitálás nem egy esetben megalapozatlan volt, illetve a demokratikus Magyarország bíróságai nem foglalkoztak azzal, amit a korábbi eljárásokban nem is vizsgáltak, pedig bizonyítható lett volna.

Összességében tehát a magyar megszálló csapatok történetének utóélete is kudarc, az emlékezet kudarca. Ennek Ungváry szerint elválaszthatatlan része az a történetírói irány, amelyet a szerző érezhetően megbélyegző szándékkal posztszovjet történetírásnak nevez, és amelyet a szovjet történetírás utóda-ként azonosít. Ha Ungváry Krisztián kritikus a mai hivatalos emlékezetpolitika jól azonosítható, a Horthy-korszak politikai és katonai vezetésének a holokausztért és a hadsereg által elkövetett kegyetlenségekért viselt felelősségét relativizálni akaró törekvéseivel, akkor a „posztszovjet” irányzathoz, illetve a képviselőjeként megjelölt Krausz Tamáshoz való viszonyát teljes elutasításként kell érteni. Ez a vita nem új, annak hangneme sem, és a szerző fel is vállalja az előzményeket, a felek évek óta kölcsönösen relativizálással, a kommunizmus, illetve a náciizmus bűneinek tagadásával vádolják egymást.⁵

⁵ Legújabb felvonására lásd CSUNDERLIK Péter: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája. *Múltunk*, 2016/1., 234–252. Lásd még UNGVÁRY Krisztián: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947. *Századok*, 2013/6., 1561–1579.; KRAUSZ Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*, 2014/1., 201–227.; UNGVÁRY Krisztián: Üllő

Leginkább ennek a vitának a részeként értelmezhető a kötetet záró rövid összegzés, egyúttal ez a könyv legszerencsétlenebbül sikerült része. A korábban elmondottak összefoglalása mellett ugyanis Ungváry Krisztián megkísérli összehasonlítani a magyar megszálló csapatok tevékenységét a magyarországi szovjet megszállással, és ez minden szempontból a magyar megszálló csapatok javára dől el. Nehéz nem úgy értelmezni ezt a kísérletet, hogy a témát bemutató, nemrég megjelent – és Krausz Tamás által kíméletlenül kritizált, mások által megengedőbben fogadott⁶ – dokumentumkötet „folytatása más eszközökkel”. Módszertani értelemben azonban nehezen védhető, hiszen egy négyszáz oldalon részletekbe menően elemzett megszállást néhány oldalon összevetni egy másikkal, anélkül, hogy a szerző ugyanazokat a szempontokat sorra véve legalább részben elvégezné annak elemzését, legfeljebb csak példalózásként értelmezhető. Nem véletlen, hogy itt fogalmazta meg a kötet legnehezebben védhető, azóta részben már finomított állítását is a Vörös Hadsereg „félázsiai” jellegéről, közvetve ennek tulajdonítva a magyar lakossággal szemben elkövetett rablásokat, tömeges nemi erőszakot és alkalmanként halálos áldozatokkal járó atrocitásokat. Ugyanolyan mélységű összehasonlítás nélkül azonban minden ilyen megállapítás csakis önkényes lehet. Joggal vethető fel, hogy a magyar csapatok Ungváry szerint rendszeresen gyilkolták a polgári lakosságot, fosztogatták a felgyújtott falvakat, részesei voltak a lakosság kényszermunkára hurcolásának (ennek szovjet megfelelője a málenkij robot), esetükben is gyakori volt a nemi erőszak. Nem véletlen, hogy az ukrán lakosság emlékezetében csak „osztrák hunokként” maradtak meg!⁷ Ennek tükrében jóval több érvre lenne szükség

és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok*, 2014/1., 229–233. GÉMESI Ferenc (szerk.): *A magyar megszállás – vajúdo nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Pannonica, Budapest, 2013.

⁶ L. BALOGH Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015; KRAUSZ Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. *Eszmélet*, 106. 2015/2., 86–99.; STANDEISKY Éva: Szovjet megszállók Magyarországon a fegyverszünetről a békekötésig. *Múltunk*, 2015/4., 225–240.

⁷ Az „osztrák hunokra” lásd Wendy LOWER: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. University of North Carolina, Chapel Hill, Press, 2005.

ahhoz, hogy ilyen határozottan állítsa: a magyar megszállás civilizáltabb volt (még csak nem is hasonlóan civilizálatlan), mint a legalább polgári emberéletben kisebb áldozattal járó magyarországi szovjet.

Mindazonáltal a magyar megszálló csapatokról folytatott vita a történetírás legszélesebb szemszögéből tekintve két paradigmaticus problémát is érint, természetesen a középpontba állított és megkerülhetetlen módszertani kérdésen túl, vagyis miként értékelhetők azok a szovjet források, amelyekre Krausz Tamás hivatkozik, Ungváry Krisztián pedig lényegében elutasítja őket. Ezek a kérdések Ungváry Krisztián munkájában is tetten érhetők. Igaz, egyikük sem sajátosan ehhez a magyar közeghez kapcsolódik, ennek jeleként mindkettő hangsúlyos szerepet kapott például a *Véres övezet* kapcsán lefolyt vitákban is: Ezért is lett volna sokkal szerencsésebb, ha a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* is vállalta volna, hogy ezekhez is kapcsolódik, annál is inkább, mert mint már volt róla szó, a két mű alaptézise lényegében megegyezik.⁸

Az első kérdés a náci és a szovjet rendszerek totalitarizmusként történő értelmezésére vonatkozik. Ez a felfogás azon alapul, hogy egy totális diktatúra olyan mértékben uralja az emberek életét, ami már nem hagy teret az egyénnek szinte semmiben sem, vagyis a társadalom, illetve a totalitárius rendszer történetének eseményei lényegében a hatalom tanulmányozása révén megismerhetők, hiszen minden, ami történik, a hatalom akaratából történik, és a hatalom elképzelései, ideológiája alapján.⁹ A totalitárius értelmezés a *Véres övezetre* is jellemző, Ungváry könyvében azonban elsősorban a szovjet oldal ismer-

220. 50. lj. A nemi erőszakra, illetve a bordélyházakban alkalmazott 13–16 éves lányokra lásd Karel BERKHOFF: *Harvest of the Despair: Life and Death in the Ukraine under Nazi Rule*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2004. 115., 217.

⁸ Ungváry Krisztián hivatkozik is Snyderre, de csak a kettős erőszakspirál tézisént említi futólag.

⁹ Nem véletlen, hogy a totalitarizmus kritikája mindenekelőtt a társadalomtörténeti megközelítésű munkákban fogalmazódott meg, ezek árnyalták a totálisan alávetett, cselekvőképességétől megfosztott társadalom képét. A kérdésre bővebben lásd BARTHA Eszter: *Történetírás és ideológia. Vita a totalitarizmusról*. *Múltunk*, 2013/3., 6–38.

etését határozza meg, különösen látványosan jut érvényre a partizánmozgalom leírásában, ahol a szerző azzal sem igen törődik, hogy saját adatai is ellentmondanak a partizánok teljes moszkvai ellenőrzésének.¹⁰

Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel különös élességgel. Az egyik az egyének cselekvőképessége (ágensség), ezt Snyder bírálói is kiemelik,¹¹ a másik, a *Megszálló csapatok a Szovjetunióban* elbeszélésére inkább jellemző probléma a koncepció aszimmetrikus használata. A totalitárius felfogás általában egyaránt ilyen rendszerként tekint a Szovjetunióra és a náci Németországra. Amikor tehát Ungváry Krisztián kiemeli, hogy a német megszállási politika a gyakorlatban sokszínű volt, akkor óhatatlanul is eltávolodik attól az értelmezéstől, amelyet továbbra is érvényesnek tekint a partizánokra, holott egy német tiszt sokkal közvetlenebb módon függött feletteseitől és a náci államszervezettől, mint egy partizánparancsnok a Brjanszki-erdőben. Természetesen elképzelhető, hogy a két eset különbözik, a különbségtétel oka azonban ebben az esetben nem világos, hiszen a kötetben előadott események egyik oldalon sem egyneműek. Eredménye pedig egy abszurdnak tűnő szembeállítás az egyenként megítélendő német és magyar megszállók és a kizárólag a sztálini terrort a front mögött is fenntartó partizánok között.

Ebből következik az is, hogy a kötetben aszimmetrikus az egyéni cselekvőképesség megjelenítése is, pedig kulcsfontossá-

¹⁰ Ungváry beszámol róla, hogy a partizánokhoz küldött NKVD-ügynökök és -tisztok döntő része soha nem jutott el a céljához, a kapcsolattartásra alig állt rendelkezésre néhány rádiókészülék, a partizánalakulatok egy jelentős része nem a németek ellen küzdött, csupán a környék erőforrásait élte fel, a partizánok vereségeinek szankcionálása is elmaradhatott, volt olyan eset, amikor még maga az érintett partizánparancsnok is büntetésre számított, helyette kiűntették. Ezek egyike sem arra utal, hogy Moszkva valóban teljes ellenőrzése alatt tartotta volna a partizánalakulatokat. Az a tény pedig, hogy a partizánok elsősorban a környék erőforrásait élték fel, és nem a nekik juttatott utánpótlást, meglepőnek – és ezért a sztálini terror folytatásának – semmiképp sem tekinthető, hiszen mélyen a német frontvonalak mögött aligha juthattak hozzá a Szovjetunió által biztosított utánpótláshoz.

¹¹ Thomas KÜHNE: Great Men and Large Numbers. Undertheorising a History of Mass Killing. *Contemporary European History*, 21, 2012/2., 133–143. DOI:10.1017/S0960777312000070

gú lenne a szereplők motivációjának megértésében és megítélésében. Éppen ezen mérettetne meg a két totalitárius rendszer egymást gerjesztő erőszakspiráljának tézise is.¹² Hiszen amennyiben a német megszállók elleni (vagy éppen az ő oldalukon történő) fellépés nem a totalitárius hatalom elkerülhetetlen nyomása alatt történik, hanem egyéni indíttatásból, akkor arra is válaszolni kell, hogy miért is választják békés polgárok (és nem az erőszakszervezetek tagjai vagy a pártvezetők) a fegyveres harcot, olykor nem túlzottan biztató eséllyel, akár azzal a rendszerrel is együttműködve, amelyet néhány hónappal korábban esetleg maguk is elnyomónak éltek meg. Valóban beilleszthető lenne a Sztálin–Hitler-körforgás sémájába az, hogy az áldozataik hirtelen állást foglalnak, elköteleződnek? Miként történhet ez, ha nincs mögötte legitim sérelem, szenvedés, esetleg valós nemzeti érzés? Elegendő lenne ehhez pusztán az erőszak pszichológiája, a kétségbeesés és a kilátástalanság?¹³

A második paradigmikus kérdés az emlékezet problémájához kapcsolódik. Bár a kötet alcíme nemcsak a történeti elbeszélés kérdésére, hanem az emlékezetre is utalhatna, Ungváry Krisztián nem használta a fogalomhoz kapcsolódó megközelítést, noha egyes esetekben ez kézenfekvő lenne. Különösen a kegyetlenséget, tömeggyilkosságokat felidéző visszatekintő források értékeléséhez nyújtott volna fogódzót, ha a trauma, traumatikus emlékezet kínálta értelmezést is érvényesíti.¹⁴ Ez annál inkább hasznos lett volna, mivel a Krausz Tamással folytatott vitában egyik leglényegesebb érve a szovjet hivatalos eljárásokban felhasznált források igazságtartalmának megkérdőjelezése. Igaz, ezzel kapcsolatban a kötet sem mentes az ellentmondásoktól. Amíg ugyanis a Rendkívüli Állami Bizottság által a megszállók bűncselekményeiről összeállított jegyzőkönyveket

¹² Mark MAZOWER: Timothy Snyder's Bloodlands. *Contemporary European History*, 21, 2012/2., 117–123. DOI: 10.1017/S0960777312000057

¹³ Uo., illetve Martin DEAN: *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941–1944*. Macmillan, Houndsmills, Basingstoke, 2000. 123.

¹⁴ Didier FASSIN–Richard RECHTMANN: *The Empire of Trauma. An inquiry into the condition of victimhood*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2009.

hiteltelennek tartja, mivel azok rendkívüli mértékben eltúlozták a bűncselekményeket és a veszteségeket (s nyilván olyan körülmények között születtek, amikor a résztvevőket is erre ösztönözték), közben ő maga is több esetet idéz, amikor a hivatalos dokumentumokban foglaltakat a büntetőeljárás során vették revízió alá, vagy a vádlott mellett tömegesen tanúskodtak a helybeliek.¹⁵

Mindezek tükrében nem egyértelmű, milyen mértékben tekinthetők manipulálnak a szovjet források. Másfelől az sem világos, miért visszafogottabb a szerző a német vagy a magyar forrásokra vonatkozó gyanúval. Mert a gyanakvás persze nem megalapozatlan. Kai Struve nemrég megjelent munkája Nyugat-Ukrajnáról 1941 nyarán (ezt Ungváry Krisztián még nem használhatta) például az 1941 júniusában a lvovi börtönökben elkövetett szovjet tömeggyilkosságokat elemezve mutatja ki, hogy amíg a tömeggyilkosságok ténye egyértelmű, addig azok módja (különösen a papok állítólagos megkínzása, cseccsemők kivágása az anyjuk testéből) már néhány nap múlva teljesen eltorzított, minden alapot nélkülöző módon jelent meg a nyilvánosságban, az újságokban természetesen állítólagos szemtanúk beszámolójaként.¹⁶

Nem tekinthetők tehát egyértelműen kitüntetettnek a ténylegesen egykorú emlékezésem, elbeszélésem alapuló források sem, valójában minden egyes forrás, minden egyes eset külön forráskritikát kíván, ami azonban szinte teljességgel lehetet-

¹⁵ 412–415. Ungváry beszámol olyan esetről, amikor a vádiratban foglalt áldozatok számát tizedére csökkentették. Számos esetben a helyiek mentőtanúként léptek fel, ami nem teljesen fér össze azzal a feltevessel, hogy kényszer alatt kellett volna azt vallaniuk, amit a hatóságok adtak a szájukba. Végül a maguk paradox módján a hatóságok „rugalmasságára” utalnak azok az ismertett esetek is, amikor a vádiratot módosították a büntetés fenntartásával azért, hogy a tanúvallomásoknak mégse mondjon ellent. Például, amikor a falusiak nem számoltak be a megszálló magyar csapatok parancsnokának erőszakos fellépéséről, és ezért a vád már csupán arra szorítkozott, hogy a parancsnok szándékosan a kertekben alakította ki a csapatok állásait, ami a kertek elpusztításához vezetett.

¹⁶ Kai STRUVE: *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. De Gruyter-Oldenbourg, München, 2015. 271–287.

len. Mindez túlmutat az egyes bírósági eljárásokon. A dokumentumokat, amelyeket Ungváry Krisztián alapvetően elvet, rendszeresen használják nemcsak a kötetben is idézett nyugati szakmunkák, de még a valamikori antikommunista ukrán emigráns történetírás is.¹⁷ A történészek, ha valóban megkérdőjeleznék minden egyes dokumentum tartalmát, lényegében széttárhatnák a karjukat, beismerendő, hogy képtelenség minden egyes állítást, minden egyes falu, minden egyes áldozat sorsát teljes bizonyossággal felderíteni és elbeszélni, miközben – tűnjön ez bármilyen érzéketlennek is – néhány ezer vagy tízezer áldozattal kevesebb vagy több sem változtatna az alapvető képen.

Ez azonban aligha lehetséges, különösen a történetírás emlékezeti (és traumatikus) fordulata után. Ha az a cél, ahogy Snyder is fogalmaz, hogy a számokká változtatott áldozatoknak ismét nevet adjunk és emlékezetet biztosítsunk,¹⁸ akkor a feladat lehetetlenségére hivatkozni tulajdonképpen megfutamodás. Nem biztos persze, hogy Ungváry Krisztián elfogadná ezt az összevetést Timothy Snyder célkitűzésével. De ettől még a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* tagadhatatlanul része ennek az irányzatnak.¹⁹ A rengeteg eset igen részletes leírása, legyen az tömeggyilkosság vagy éppen egy justizmord, egyértelműen ezt: a megnevezést és emlékeztetést szolgálja, még akkor is, ha a kötet bírálói nyilván nem mindenkit látnának áldozatnak, akit Ungváry annak tart.

Ez azonban nem változtat azon, hogy a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* tisztességes könyv. Tisztességes az elérhető magyar források feltárásában és feldolgozásában. Ezen túl pedig nem egyszerűen emlékeztetni akar, hanem er-

¹⁷ Karel BERKHOFF (i. m.) például bőséggel használ olyan ukrán visszaemlékezéseket, amelyek 1951-ben és 1952-ben láttak napvilágot (115.). Martin Dean (i. m.) olyan szovjet gyűjtésű visszaemlékezéseket használ, amelyeket a Scotland Yard War Criminal Unit is hasznosított.

¹⁸ SNYDER: *Bloodlands...* I. m. 408.

¹⁹ Része még úgy is, hogy az erőszak új, Snyder által létrehozott földrajzába írja szó szerint bele a magyar csapatokat. Lásd Dan DINER: *Topography of Interpretation. Reviewing Timothy Snyder's Bloodlands. Contemporary European History*, 21, 2012/2., 125–131. DOI: 10.1017/S0960777312000069

kölcsi ítéletre is törekszik, különbséget akar tenni jó és rossz között, vállalva azt is, hogy ellentmond a hivatalos emlékeztetpolitikának, és vitázik azokkal, akiket relativistának lát. Bár álláspontja nem mentes az ellentmondásoktól, következtetései nem mindig kikezdhethetlenség, kiindulópontja mindenképpen legitim.

Egry Gábor